

Eski Türkçe *tu-* “kapamak” Eylemi Üzerine

Zekine Özertural

Bilindiği gibi Eski Türkçe metinlerde, Runik ve Uygur harfli metinlerde ünlüleri gösteren işaretlerin yetersiz oluşu nedeniyle bazı sözcüklerin gerçek şekillerini tespit etmek zor olmaktadır. Buna göre *o* ile *u*'nun *ö* ile *ü*'nün okunuşu her zaman tartışma konusu olmaktadır. Bu nedenle yapısında yuvarlak ünlüleri bulunduran sözcüklerle ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmüştür.

Bu tür sorunlu sözcüklerden birisi de ET *tu-* “kapamak” eylemidir. Bu eylemin geçtiği metinlerden biri olan Türkische Turfan Texte III'teki *tamu yolu tutunguz*¹ cümlesi için öne sürülen görüşler nedeniyle konuya bu satırlarda yer verilme gereği duyulmuştur.

A. von Gabain ve W. Bang'ın *tamu yolu tutunguz* biçiminde okuduğu² bu cümle R. R. Arat tarafından da aynı şekilde okunmuş ve “Cehennem yolunu kapadınız” anlamı verilmiştir³. Larry Clark ise bu cümleyi *tamu yolu[n] to-tun[guz]* okumuş⁴ ve “you blocked the road to hell” şeklinde anlamlandırmıştır⁵. Clark'ın okuyuşu Clauson'a dayanmaktadır. Clauson'ın etimolojik sözlüğünde *tu-* maddesi yer almaz. Clauson *to-* okuduğu bu eylemi “to close, block” yani “kapamak, tıkmak, kapatmak, kesmek” şeklinde anlamlandırmış ve sözlüğüne de bu şekilde almıştır⁶. Clauson bu eylemin şimdiye kadar *tu-* okunduğunu, ancak eylemin *tod-*, *to-k* ve *to-l-*'in kökü olan *to-*

¹ Larry Clark *yolu* sözcüğünü *yolu[n]* şeklinde düzeltmiştir. Bu çok yerinde bir tamamlamadır çünkü *tu-* “kapamak” eylemi belirtme durumu eki gerektirir. Larry V. Clark, *The Manichean Turkic Pothi- Book*, *Altorientalische Forschungen* IX, s. 168; 14. Berlin 1982.

² W. Bang - A. von Gabain, *Türkische Turfan Texte* III, T III D 260, 15 Rückseite, s. 186; 14. Berlin 1930.

³ Reşit Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, Mani Muhitinde Yazılan Şiirler, Büyük İlahi (Mani için), Metin 7, s. 38; 29, Ankara 1965.

⁴ Larry V. Clark, *The Manichean Turkic Pothi-Book*, D 260, 15 [U 82], verso [= TT III, 11-15] iki, s. 168; 14, AOF IX, s. 168; 14. Berlin 1982.

⁵ Larry V. Clark, *The Manichean Turkic Pothi-Book*, Translation, s. 180; 14, AOF IX, Berlin 1982.

⁶ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s. 434a, Oxford 1972.

eylemi olma olasılığının mümkün olduğunu, yani *tu-* ile *to-* eyleminin aynı kökten geldiğini ve /o/ ile okunması gerektiğini belirtmektedir⁷. Ayrıca Clauson, Tunyukuk Yazıtı'ndaki *kögmän yolu bir ärmış tumış teyin eşidip* "Köğmen yolu bir imiş (o da) kapanmış diye işitip"⁸ cümlesini (there is only one road over the Köğmen Mountains and) *tomış teyen eşidip* "I have heard that it is blocked" şeklinde okumakta ve anlamlandırmaktadır. Yine TT III'te geçen cümleyi *tamu yolın totunguz* "You have blocked the road to hell" olarak vermekte ve *to-* okumayı tercih etmektedir. Dīvānu luğati't-Türk'ten ve Kutadgu Bilig'den verdiği örnekleri de *to-* olarak düzeltmek istemektedir. Talat Tekin, Tunyukuk Yazıtı'ndaki cümleyi *tumış teyin eşidip* şeklinde okumaktadır. Ayrıca aynı yazıtta *tu-* eyleminden *-g* ile yapılmış bir ad olan *tug* "engel" sözcüğü geçmektedir⁹. Drevnetyurkskiy Slovar'da ise bu sözcüğe *tu-* şeklinde /u/ ile yer verilmiştir¹⁰. Eski Türkçenin sözvarlığı üzerine yapılmış en son çalışma olan *Old Turkic Word Formation* adlı eserde bu eylem Marcel Erdal'ca *to-* olarak alınmakta ve *to-d-*, *to-k-*, *to-l-*, *to-n-* ve *to-ş-* sözcüklerinin hepsinin aynı kökten geldiği yani köktaş oldukları söylenmektedir¹¹. Marcel Erdal *tu-* eyleminin *-n-*li edilgen biçimini de *ton-* "to be blocked, to be closed up" olarak vermiş ve sözcüğün kökü için *to-d-* eylemine bakılması gerektiğini belirtmiştir¹². Ayrıca bu eylemle ilgili olarak *köküz tonsar* (Heilk II 2, 29), *tamu yolu tondu bāklāndi* (Maitr H XVI 4a8), *alku*¹³ üç yavlak yolnuη kapığı tonzun

⁷ Clauson, a. g. e.

⁸ Talat Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, I Doğu Yüzü, 23. satır, s. 10-11, Ankara 1994.

⁹ Talat Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, I Kuzey Yüzü, 26. satır, s. 12-13, Ankara 1994.

¹⁰ V.M. Nadelyev, D.M. Nasilov, E.R. Tenişev, A.M.Şçerbak, *Drevnetyurkskiy Slovar'*, s. 584a, Leningrad 1969.

¹¹ Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, Cilt II, s. 643, Wiesbaden 1991.

¹² a. g. e., s. 620.

¹³ Marcel Erdal bu sözcüğü *alko* okumaktadır, a. g. e., s. 620. Alıntılanan metinlerde yazıçevrimi işaretleri ile okuyuşlar tek bir biçimde toplanmıştır, kısacası kapalı *e* için *e*, açık *e* için *ä*, geniz *n*'leri için de *η* harfleri tercih edilmiştir. Bunların dışında ilk hece dışındaki geniş-yuvarlak *o/ö* ünlülü okuyuşlar değiştirilerek *u/ü* ile okunmuşlardır, *alko* yerine *alku* gibi.

bäklänzün (BT XIII 46, 24), *tıdıglıg tuman tonmakı tarıkar* (aynı yer 18,3), *kök tondı* “The Sky was overcast” DLT örneklerini vermektedir.

Bu eylemin Eski Türkçeden itibaren görülen şekillerine ve geçtiği yerlere kısaca değinmek gerekirse, Tunyukuk Yazıtı’nda *Kögmän yolu bir ärmış tumış* “Köğmen yolu bir imiş kapanmış”, *yantaki tug äbirü bardımız* “yandaki engeli dolanarak gittik” cümlelerinde *tu-* ve *tug* biçimleri görülmektedir. Uygur metinlerinden Altun Yaruk’ta *ontın sıñarkı uluşlarıg bir ymä kodmatın tüzü tüketi barçanı toşguru tuyu örte yarlıkayurlar*¹⁴, Türkische Turfan Texte III’te *tamu yolın tutunguz* cümlesinde geçmektedir.

Orta Türkçe dönemine ait eserlerden Dīvānu Luġati’t-Turk’te de *tu-* eylemi ve ondan türemiş sözcükler görülmektedir: *tu-* “kapatmak, tıkamak”: *ol ağzın tudı* “o ağzını kapattı”¹⁵. *tun-* “kapanmak, tıkanmak, bulutlanmak”: *kök tundi* “gök kapandı, bulutlandı”, *kapuğ tundi* “kapı kapandı”¹⁶. *tuntur-* “kapatmak, örtmek”: *ot anıñ közin tunturdı* “ilaç onun gözünü kapattı”¹⁷. *tunğu* “sağır”¹⁸. Eylem *tunğu* sözcüğünde sağır anlamına kulağın kapanması anlamından geçmiş olmalıdır. Yine bu döneme ait eserlerden Kutadgu Bilig’de de *tu-* ve türevleri görülmektedir. *tu-* eyleminin burada “kapatmak, tıkamak” anlamının yanı sıra “kaplamak” anlamı da bulunmaktadır. Eylemin KB’de geçen biçimleri ve örnekleri şunlardır:

tu- “kapatmak, tıkamak, kaplamak”:

Yadar erdemın barça halkқа ayur / Müñin körse kızler til açmaz tuyur.

¹⁴ Ceval Kaya, *Uygurca Altun Yaruk*, VIII. Tegzinç, 500 (VIII 2b; 8-10), s. 275, Ankara 1994.

¹⁵ Besim Atalay, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, Cilt III , s. 247, Ankara 1941.

¹⁶ a. g. e., Cilt II , s. 27, Ankara 1940.

¹⁷ a. g. e., Cilt II , s. 176, Ankara 1940.

¹⁸ a. g. e., Cilt III , s. 368, Ankara 1941 ve Cilt IV, Dizin, Ankara 1943.

“Onun erdemini herkese söyler ve yayarlar; kusurunu görürlerse ağızlarını açmazlar kapatırlar (gizlerler).” (3412. beyit)¹⁹.

Şaz ördek kuğu kıl kalığığ tıdı / Şakılayı kaynar yoşaru şodı.

“Kaz, ördek, kuğu, kıl kuyruk göğü kapladı; bağışarak aşığı yukarı kaynarlar” (72. beyit)²⁰.

Şayı kul bayatka mansa turup / Bela şadğu şapğın özişer tıdı.

“Hangi kul tanrıya inanırsa, kendisine bela ve kaygı kapılarını kapamış olur” (1272. beyit)²¹.

Yaşık yirke indi yüzün kızledi / Şararıp tumak tozdı dünya tıdı.

“Güneş yere indi, yüzünü gizledi; dünyayı kara bir duman kapladı” (5028. beyit)²².

Halal yitti barça haram üstedi / Haram yigli könglin şara kir tıdı.

“Helâl tamamen ortadan kalktı, harâm çoğaldı; harâm yiyenin gönlü kara kirle kaplandı” (6457. beyit)²³.

Tiling tıd boğuz yig udıma üküş / Közüng yum şulaş tu bir inşin tura.

“ Dilini tut, boğazına hakim ol, çok uyuma, gözünü yum, kulağını tıka ve böylece huzur içinde yaşa” (6643. beyit)²⁴.

tun- “kapanmak, bulutlanmak, sönmek”:

İnigli ağar ol ağığlı iner / Yarığlı tınar ol yorığlı tınar.

“İnen yükselir, yükselen iner; parlayan söner ve yürüyen durur” (1049. beyit)²⁵.

¹⁹ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I Metin*, s. 343, Ankara 1947.

Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig II Çeviri*, Ankara 1959.

Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce, *Kutadgu Bilig III İndeks*, İstanbul 1979.

²⁰ a. g. e., s. 24.

²¹ a. g. e., s. 144.

²² a. g. e., s. 502.

²³ a. g. e., s. 637.

²⁴ a. g. e., s. 654.

²⁵ a. g. e., s. 122.

Çıkardı bitig birdi elgin sunup / Bitig aldı odğurmuş açtı tunup.

“Çıkarıp mektubu sundu; Odğurmuş aldı biraz düşünceli mektubu açtı” (3472. beyit)²⁶.

tuju “sağır”:

Ağın bolsa yalñuk bilir hem bilig / Tuju bolsa tegmez biligke elig.

“İnsan dilsiz de olsa bilgili olabilir; fakat sağır olursa, bilgiyi elde edemez” (1016. beyit)²⁷.

Kıpçak dönemine ait bir eser olan Kitabu’l -İdrak li-lisānu’l-Etrak’ta da *tu-* “kapamak, örtmek” eyleminden türemiş *tutuq* “örtü” sözcüğü görülmektedir²⁸. Latin harfleriyle yazılmış olan Codex Cumanicus adlı eserde de *tu-* eylemi “verstopfen, knóten” yani “1. (Delikleri) tıkamak, kapamak 2. (yolları) kapa(t)mak; düğüm, boğum” anlamıyla yer almaktadır²⁹. Sözcüğün Codex Cumanicus’ta *tu-* şeklinde /u/ ile okunması önemlidir.

Bu eylemin Türkçenin tarihî dönemlerinde geçen biçimlerini görmek, amacıyla örneklerini bu şekilde verdikten sonra asıl söylemek istediğim şudur, Clauson ve Marcel Erdal’ın ET *tu-* “kapamak, tıkamak” ve OT’de anlam değişikliğiyle *tu-* “kapamak, tıkamak, kaplamak, örtmek” eylemini *to-d-*, *to-k* ve *to-l-*’in kökü olan **to-* “doymak”³⁰ eylemi ile aynı kökten getirmeleri ve /o/ ile okumaları, yine Marcel Erdal’ın *tun-* eylemini *to-n-* “kapanmak, tıkanmak” şeklinde *to-d-*, *to-l-*, *to-k*, *to-ş-* sözcükleri ile birlikte alması doğru değildir. Burada iki farklı eylemle karşı karşıyayız. Bunlardan birisi *to-d-*, *to-l-* ve *to-k* sözcüklerinin kökü olan farazi bir **to-* “doymak” eylemidir, diğeri ise *tu-* “kapamak, tıkamak” eylemidir. Bu görüşü öne sürmemizin nedeni ET’deki *tu-* eyleminin bugünkü Çağdaş Türk Dillerinde, Anadolu Ağızlarında ve hatta Türkiye Türkçesinde /u/’lu biçimde yaşıyor olmasıdır. Bugün Türk

²⁶ a. g. e., s. 348.

²⁷ a. g. e., s. 119.

²⁸ Ahmet Caferoğlu, *Kitāb al- İdrāk li-lisān al-Atrāk*, s. 108, İstanbul 1931.

²⁹ K. Grønbech, *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, s. 252, Kopenhagen 1942.

³⁰ Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, s. 255, Ankara 2000.

dillerinde ve Anadolu ağızlarında *tu-* eyleminin *-n-* edilgenlik eki almış *tun-* biçimi ve *tun-*'dan türemiş birçok sözcük bulunmaktadır. Bu sözcükler bu konuda tereddüde yer bırakmayacak şekilde açıktır.

ET *tu-* "kapamak, tıkmak" eyleminin Türk dillerinde yaşayan biçimleri şöyledir: Tuvacada: *dun-* "tıkanmak"³¹; *dunuk* "sağır"³² sözcükleri bulunmaktadır.

Hakasçada: *tun-* "sağır olmak"³³; *tunux* "sağır"³⁴; *tuyux* "kapalı, tıkalı"³⁵ sözcükleri bulunmaktadır.

Tatarcada: *ton-* "sağır olmak, sağırlaşmak"³⁶ < *tun-* sözcüğünde yaşamaktadır. Bilindiği gibi Tatarca Genel Türkçe *u* sesini *o*'ya geliştirmektedir.

Kırgızcada: *tun-* "sağırlaşmak"³⁷, *tunar-* "1.kararmak, karanlık olmak, karanlık basmak. 2. kör olmak"³⁸; *tunçula-* "tıkmak, kapatmak"³⁹; *tundur-* "sağırlandırmak"⁴⁰; *tuncura-* "kederli ve düşünceli olmak"⁴¹ sözcükleri bulunmaktadır. *tuncura-*'da içine kapanmak, karamsar olmak anlamından kederli olmak, üzgün olmak anlamına geçmiş olmalıdır.

Kazakçada: *tuncira-* "üzgün bakmak; bulutlanmak (hava için)"⁴² sözcüğü bulunmaktadır.

³¹ E.R. Tenişev, *Tuvinsko - Russkiy Slovar*, s. 183b, Moskva 1968.

³² a. g. e., s. 183b.

³³ N.A. Baskakov, A.İ. İnkijekova-Grekul, *Hakassko-Russkiy Slovar*, s. 239b, Moskva 1953.

³⁴ a.g. e., s. 239b.

³⁵ a. g. e., s. 241b.

³⁶ O.V. Glovkina, M.M. Osmanov, N.T. Denisova, *Tatarsko-Russkiy Slovar*, s. 545b, Moskva 1966.

³⁷ K.K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, s. 759-760, cilt 2, Ankara 1998.

³⁸ a. g. e., s. 760.

³⁹ a. g. e., s. 759.

⁴⁰ a. g. e., s. 760.

⁴¹ a. g. e., s. 760.

⁴² Hasan Oraltay, Nuri Yüce, Saadet Pınar, *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, s. 278, İstanbul 1984.

Kumukçada: *tunçuk*’- “bunalmak, nefesi kesilmek, boğulmak”⁴³; *tunçuk*’ “boğucu, bunaltıcı”⁴⁴ sözcükleri görülmektedir.

Yeni Uygurcada: *tuğan* “bend”⁴⁵; *tuma* “bend, su bendi”⁴⁶; *tunçuk*- “nefesi kesilmek, bunalmak, boğulmak”⁴⁷; *tunçukuş* “nefesi kesilme, bunalma, boğulma”⁴⁸ sözcükleri vardır.

Karaycanın Troki ağzında: *tudjur*- “kesmek, kapamak, kapatmak”⁴⁹ ve *tudjurul*- “çevrelemek, etrafını çevirmek, kapamak, kapatmak”⁵⁰ sözcükleri bulunmaktadır.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere Clauson ve Erdal’ın düşündüğü gibi bu eylem *to-* eylemi ile aynı kökten gelseydi bugün /u/’lu biçimleri görülmezdi. Bu nedenle *to-* eyleminden farklı bir eylem olduğu ortadadır. Tunyukuk Yazıtı’nda *tug* sözcüğü ile ilgili açıklamasında Talat Tekin de bu konuya değinmekte, Clauson’un *tu-* “kapamak, tıkamak, engel olmak” eylemini *tod-* ve *tol-* ile köktaş sayarak /o/ ile yazmasının yanlış olduğuna değinmektedir. Çünkü bu eylemin *-n* ekli edilgen gövdesi Türk dillerinde *tun-*, *dun-* biçimlerinde yaşamaktadır demektir⁵¹. Ayrıca bir yazısında da M. Erdal’ın *ton-* okuyuşunun doğru olmadığını, çünkü bu eylemin bugün /u/ ile görüldüğünü belirterek Tuvaca, Hakasça ve Tatarcadaki örneklerine yer vermekte ve Clauson’daki *to-* “to close, block” okuyuşunun da düzeltilmesi gerektiğini söylemektedir. ET *tuman* “duman, sis” sözcüğü de Erdal’ın görüşüne aykırı olarak *tu-* eylem kökünden türemiş olabilir demektir⁵².

⁴³ Z.Z. Bammatov, *Kumıksko - Russkiy Slovar*’, s. 322, Moskva 1969.

⁴⁴ a. g. e., s. 322.

⁴⁵ Emir Necipoviç Necip, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (Çev.: İklil Kurban), s. 425b, Ankara 1995.

⁴⁶ a. g. e., s. 426b.

⁴⁷ a. g. e., s. 426b.

⁴⁸ a. g. e., s. 426b.

⁴⁹ N.A. Baskakov, A. Zajaczkowski, S.M. Szapszala, *Karaimsko - Russko - Pol’skiy Slovar*’, s. 544, Moskva 1974.

⁵⁰ a. g. e., s. 544.

⁵¹ Talat Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, Açıklamalar 26.3, s. 41, Ankara 1991.

⁵² Talat Tekin, “Old Turkic Word Formation Üzerine Notlar”, *Dilbilim Araştırmaları* 1993, s. 201-208, Ankara 1993.

Daha önce Gerhard Doerfer de Radloff'un sözlüğüne dayanarak Teleütçede *tum-* "gözlerini kapamak, batmak, düşünceli olmak" eyleminin bulunduğunu, Sagayca ve Koybalcada *tumay* "karanlık" sözcüğünün bulunduğunu *tuman*'ın da bunlarla yakın anlamlı olduğunu söylemiştir. Doerfer *tuman* "duman, sis", *tumli-* "soğumak", *tumliğ ~ tumluğ* "soğuk" ve *tumagu* "üşütme, soğuk algınlığı" sözcüklerinin temelini *tum-* ~ *tuma-* "örtmek, sarmak, bürümek" eylemine dayandığını belirtmektedir⁵³.

Talat Tekin ve Doerfer *tuman* "duman, sis" sözcüğünün *tu-* eylem kökünden türemiş olabileceği konusunda haklıdırlar. Çünkü bugün Anadolu ağızlarında *tu-* "kapamak, tıkamak, kaplamak, örtmek" eyleminden ve eylemin edilgen biçimi olan *tun-*'dan türemiş bir çok sözcük bulunmaktadır.

ET. *tu-* eyleminin Anadolu Ağızlarında anlam değişikliklerine uğrayarak yaşayan biçimleri ise şunlardır (örnekler *Derleme Sözlüğü*'ne göredir):

Derleme Sözlüğü'nde yer alanlar:

dudu (I): Başa bağlanan yemeni, örtü (Ağızboğaz- Ereğli-Konya). Bu sözcük *tu-* eyleminin "örtmek" anlamından "örtü" anlamına geçmiş olmalıdır.

dudulan-: örtünmek (Anbar- Ereğli-Konya): Baş örtümü dudulandım cümlesinde.

duncuk-: 1. sıkılmak, bunalmak (Çerkeş-Çankırı, Çarşamba-Samsun, Bayadı-Ordu, Koyulhisar-Siverek, Bor-Niğde, Adana, Tarsus-İçel). 2. utanmak (Çarşamba). 3. tıkanmak, nefes alamamak (Ulubey-Ordu, Mesudiye-fiebinkarahisar-Giresun, Çarşamba-Samsun, Koyulhisar-Siverek, Bor-Niğde). Bu eylemin Silifke-İçel yöresinde **dumcukmak** biçimi de görülmektedir.

dundu: Havanın sıcak ve durgun olması (Ceyhan-Adana).

dungun: üzgün, düşünceli (Avşar Aşireti, Pazarören, Pınarbaşı-Kayseri).

dun-: kederlenmek düşünmek (Avşar Aşireti, Pazarören, Pınarbaşı- Kayseri).

⁵³ Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Cilt II, s. 568, Wiesbaden 1965.

dunuk: donuk, mat, bulanıkça (İğdır, Çivril, Sarayköy köyleri-Denizli, Bozan, Tokat, Sivrihisar- Eskişehir, İğneciler, Mudurnu, Tokat, Merzifon, Amasya, Refahiye ve Çevresi -Erzincan, Boğazlıyan-Yozgat, Pınarbaşı köyleri-Kayseri, Bor-Niğde, Güzelsu, Akseki-Antep⁵⁴

dun-, *dungun*, ve *dunuk* sözcükleri ile ilgili olarak Semih Tezcan da “**tun-** ‘kapanmak, bulutlanmak, sönmek’ verilerinden *tunup* 3472’yi Arat ‘düşünceli olmak’ ile karşılamıştır, bu uygundur, krş. R. III 1439 Çağ. *tun-* ‘nachsinnen, nachdenken’, DS 1604 *dun-* ‘kederlenmek, düşünmek’, *dungun* ‘üzgün, düşünceli’, DS 1632 *düniüp düşün-* ‘etrafıca düşünmek’. Öteki veri *tunar* 1049 da ‘donuklaşır’ anlamındadır⁵⁵” açıklamasını yapmıştır.

tum: İki tarla arasına toprak, taş vb. şeylerle yapılan sınır (Pütürge-Malatya, Divriği ve çevresi-Sivas).

tum: arı kovanının kapağı (Güneyce-Rize).

tum: Körebe oyununda gözleri yumarak duvara dayanmak (Kilis-Gaziantep, Yozgat, Kerkük).

Bu sözcük Doerfer’in sözünü ettiği *tum-* “gözlerini yummak, gözlerini kapamak” eyleminin adlaşmış biçimidir. *tuman* sözcüğü de *tu-m-* eyleminden türemiş olmalıdır. *duman* da göğü kapladığı, örttüğü için *tu-* eyleminden gelme olasılığı yüksektir.

tuncu-: kapalı yerin havası bozulmk (Bodrum-Muğla): *Bu odanın havası tuncumuş* cümlesinde.

tundur-: Buğulandırmak (Bozburun, Marmaris-Muğla): *Nefesiyle aynayı tundurdu* cümlesinde.

tunuk: 1. parlak olmayan, mat, donuk (Bozdoğan-Aydın, Ödemiş-İzmir, Alaşehir-Manisa, Yatağan ve köyleri, Milas-Muğla,⁵⁶Lüleburgaz-Kırklareli,Şumnu-Bulgaristan). 2. puslu, kapalı hava (Ören-Fethiye, Milas-Muğla).

⁵⁴ *Derleme Sözlüğü*, Cilt IV: D, Türk Dil Kurumu Yayınları Sayı 211/10, s. 1595a ve ötesi, Ankara 1969.

⁵⁵ Semih Tezcan, “Kutadgu Bilig Dizini Üzerine”, *TTK - Belleten*, Cilt XLV/2, Nisan 1981, s. 65, Ankara 1981.

⁵⁶ *Derleme Sözlüğü*, Cilt X: S-T, Türk Dil Kurumu Yayınları, Sayı 211/10, Ankara 1978.

Yeni Tarama Sözlüğü'nde görülenler:

ıtuncuıdur-: Nefes aldırmamak, nefesini kesmek, bunaltmak.

ıtuncuıı-: havasızlıktan bunalmak.

ıtunuııı-: kederli⁵⁷.

ıdunuııı-: Güneş tutulmak⁵⁸.

Anadolu Ağızlarında yaşayan sözcükler *tu-* eyleminin *to-*'tan ayrı düşünülmesi gerektiğini göstermektedir. Ayrıca *tuman* sözcüğünden başka *tu-* eyleminden türeyen başka sözcükler de vardır. Bunlardan biri, Eski Uygur metinlerinde *ada tuda* ikilemesinde geçen *tuda* “engel, tehlike” sözcüğüdür. Bu sözcük *tu-* “kapamak, tıkamak” eyleminden⁵⁹ *-d-* eki ile *tu-d-* biçimine oradan da ulaç eki *-a/-ä-* ile *tu-d-a* biçimine geçmiştir. Bu sözcük hakkında Hamilton da aynı görüştedir⁶⁰. *tus-* “karşılaşmak, rastlaşmak” eyleminin de bu kökten türediğini düşünebiliriz. İki kişi karşılaşıncı birbirlerinin yolunu kapatırlar yada yolunu keserler. *tus-* da *tu-* “kapamak, tıkamak” eylemine iştaş çatı eki *-s-* getirilerek oluşturulmuş bir eylem olup⁶¹ Türkmencede *düş-* “karşılaşmak, rastgelmek” biçiminde görülmektedir⁶². Bu da Ana Türkçede eylemin ünlüsünün uzun olduğunu gösterir⁶³.

⁵⁷ Cem Dilçin, *Yeni Tarama Sözlüğü*, s. 212, Ankara 1983.

⁵⁸ a. g. e., s. 73.

⁵⁹ Tıpkı *to-* eylemine *-d-* pekiştirme eki getirilerek *to-d-* yapıldığı gibi *tu-* eylemine de aynı *-d-* eki getirilerek *tu-d-* biçimi yapılmış olmalıdır.

⁶⁰ James Russell Hamilton, *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası*, (Çev.: Ece Korkut- İsmet Birkan), s. 226b, Ankara 1998.

⁶¹ bk. Hamilton, a. g. e., s. 227b.

⁶² Talat Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, s. 73 ve 180, Ankara 1995 ve Talat Tekin-Mehmet Ölmez-Emine Ceylan-Zuhal Ölmez-Süer Eker, *Türkmence - Türkçe Sözlük*, s. 179a, Ankara 1995.

⁶³ Son olarak GT *tut-* ve *tur-* eylemlerinin de *tu-* ile ilişkili olup olmadığını sorabiliriz. Türkçede *tu-t-* “tutmak, yakalamak, durdurmak ve *tu-r-* “durmak, kıvıldamamak” eylemleri olduğuna göre bir **tu-* kökü düşünülebilir. Bu kökten-*t-* ettirgenlik eki ile *tu-t-* ve eylemden eylem yapma eki olan *-r-* ile *tu-r-* biçimleri türemiş olmalıdır. *tut-* ve *tur-* eyleminin aynı kökten geldiği konusunda emin olmamakla birlikte Hamilton da aynı görüştedir ancak **tu-* eylemi hakkında bir açıklama yapmamıştır (Hamilton, a. g. e., s. 228a). Bu

Sonuç olarak yukarıdaki veriler nedeniyle ET *tu-* “kapamak, tıkamak” eylemi *to-d-* eylemi ile aynı kökten olamaz. Dolayısıyla Clauson ve Erdal’ın bu eylemi *to-* ile köktaş olarak düşünmeleri ve

**tu-* eylemi ET *tu-* “kapamak, tıkamak” eylemi olabilir mi diye düşünebiliriz. Çünkü *tut-* eyleminin de “kapatmak, tıkamak” anlamı görülmektedir. Kıpçak dönemine ait bir eser olan Gülistan Tercümesi’nde *tut-* “sokmak, tıkamak, kapatmak” (Mustafa Özkan, Gülistan Tercümesi, s. 453, Ankara 1993) sözcüğü bulunmaktadır. Bu eserde geçen: *Bir mescidde bir mü’ezzin varıdı, her vaqt ki ezân oğısa halk kulaqlarına barmaq tutarlardı...*(49a-15) (Mustafa Özkan, a. g. e., s. 193) “Bir mescitte ezan okuyan bir kişi vardı, ne zaman ezan okusa halk kulaklarına parmaklarını kapatırdı (parmaklarını tıkarıdı)” cümlesinde sözcüğün anlamı açık bir şekilde görülmektedir. Yine aynı eserde *tutul-* “kapanmak” (Mustafa Özkan, a. g. e., s. 454) sözcüğü bulunmaktadır. *Murâdumca bir kaç nefes ürem diridüm. dirig ki nefes yolu tutuldı* (Mustafa Özkan, a. g. e., s. 205) “Gönlümce bir kaç nefes üfleyeyim derdim, yazık ki nefes yolu kapandı” cümlesinde geçmektedir.

tut- eyleminin bu anlamı ile görüldüğü tek yer Kıpçak Türkçesi değildir, Azeri Türkçesinde de *tut-*’ın “kapamak, örtmek, eli veya başka bir şeyle görünmez hale getirmek, saklamak” anlamı bulunmaktadır (Seyfettin Altaylı, Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü, cilt II, İstanbul 1994, s. 1156b). Eylem Türkçede de *tut-* “kapanmak, tıkanmak” anlamıyla görülür. Sözcüğün Yeni Tarama Sözlüğü’nde yer alan örnekleri şunlardır:

tut-: [düt-]: 5. kaplamak. 7. kapamak, seddetmek. 9. Alıkoymak, gitmeğe bırakmamak, engel olmak.

tutuş (I): perde, peçe, yaşmak, duvak, örtü (Cem Dilçin, Yeni Tarama Sözlüğü, s. 215, Ankara 1983).

tutuş (II): kapalı, örtülü (Cem Dilçin, a. g. e., 215).

dutul-[tutul-]: 2. durdurulmak, 3. donuklaşmak, kararmak, sıkılmak. 7. kapanmak, kapatılmak, tıkanmak (Cem Dilçin, a. g. e., s. 74).

Ayrıca *tut-* eylemi “kapamak, tıkamak, kesmek” anlamıyla bugün Türkçede: *Eşkiya yolları tuttu* “Eşkiya yolları kapadı, eşkiya yolları kesti” cümlesinde de bu anlam görülmektedir ancak buradaki anlam mecazi olabilir. *tu-* eylemi çeşitli Türk dilleri ve Anadolu ağızlarındaki örneklerinden de anlaşıldığı üzere anlam değişikliğine uğrayarak “kapamak, tıkamak” anlamından “çevrelemek, etrafını çevirmek” ve “alıkoymak, engel olmak, gitmesine izin vermemek” anlamından “tutmak, durdurmak, yakalanmak” anlamına geçmiş olabilir.

/o/lu okumaları doğru değildir. *to-* “doymak” ve *tu-* “kapamak” eylemleri iki farklı eylemdir. Bugünkü Türk dillerinde, Anadolu Ağızlarında ve Türkçede *tu-* eylemi /u/lu biçimde yaşamaktadır. Ayrıca bu eylem kökünden türediği düşünülen *tuman* “duman, sis”, *tuş-* “karşılaşmak”, *tuda* “engel, tehlike” ve belki de *tut-* “tutmak” sözcüklerinin *tu-* eylemi ile yakından ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle Clauson ve M. Erdal’ın eserlerinde *to-* olarak alınan bu sözcüğün *tu-* şeklinde düzeltilmesi ve *to-* eyleminden ayrı olarak incelenmesi yerinde olacaktır. Bugün Türk dillerinde yaşayan u’lu biçimler *to-* “doymak” eyleminin yanısıra, *tu-* “kapamak” eyleminin varlığını kanıtlar niteliktedir.